Руските либерали и Гладстон. Два модела на имперски либерализъм. Дарина Григорова

Дарина Григорова

РУСКИТЕ ЛИБЕРАЛИ И ГЛАДСТОН –

ДВА МОДЕЛА НА ИМПЕРСКИ ЛИБЕРАЛИЗЪМ

– В: Годишник на НБУ, Департамент "История", т. IV, 2009 г. НБУ, 2012 г.

http://ebox.nbu.bg/hist12/ne3/7.pdf

Гладстон и руските либерали – на пръв поглед е странно да се сравняват двата политически модела на двете толкова различни почти във всяко отношение империи – Русия и Англия.

Понятието „либерализъм" има гъвкавостта на средновековните граници. Подобно на тяхното териториално непостоянство, либерализмът приема различни очертания в зависимост от държавата, епохата и неговите представители.

Ако в Англия либерализмът е част от политическия живот още от времето на Джон Лок, то в Русия той е само част от политическата философия, която става практика за кратко едва след 1906 г.

Ако в Англия либерализмът се развива постепенно (от XVII в.) и от умерената и крайната му форма се разклоняват нови течения – консерватизмът на Е. Бърк и радикализмът на Дж. Уилкс и Т. Пейн, то в Русия разновидностите на тази политическа идея съжителстват едновременно в рамките на един век – XIX. Това обяснява и сращането на руския либерализъм с консерватизма и дори с радикализма (декабристите).

Ако в Англия основният носител на либерализма е средната класа, от една страна, и част от вигската олигархия, от друга, то в Русия ролята на средна класа играят просветените дворяни (от времето на Екатерина II), за буржоазия не можем да говорим до края на XIX в., а либерализмът е част от просветената буржоазия, която обаче защитава народни – демократически свободи.

Ако в Англия принципът на майората стимулира към предприемачество, т.е. към независимост, то в Русия (приет от Петър I) като през криво огледало той води до зависимост от държавата. Оттук и парадоксът, че в Русия либерализмът може да служи за закрепостяване към държавата.

Ако английската аристокрация придобива буржоазна психика вследствие на майората[1], то в Русия буржоазията, получила съсловни привилегии (юридически закрепени от Екатерина II през 1785-а), придобива дворянска психика и поведение, което е другият руски парадокс. Тази специфика на руската буржоазия, както и икономическите й интереси, противоположни на тези на селяните (народа), обясняват защо руските либерали от втората половина на XIX в. категорично отхвърлят определението на руския либерализъм като буржоазен[2].

Руският либерализъм от втората половина на XIX в. се разделя на две основни разновидности – либерален бюрократизъм (правителствен и официален), представен от т.нар. реформаторско чиновничество, и обществен либерализъм (идейно се формира за първи път от славянофилите и западниците, проявява се при реформите на Александър II и се изразява чрез

печата и земствата). Характерна част от правителствения либерализъм е либерализмът в сянка, типичен за първата половина на XIX в. (Негласният комитет на Александър I и тайните комисии при Николай I).

За втората половина на XIX в. основният представител на руския либерализъм е кръгът около списание „Вестник Европы”, от чиято трибуна говорят Константин Арсениев, Константин Кавелин, Лев Слонимски, Александър Пипин, Александър Градовски и др. Финансовата независимост на списанието (главният редактор Михаил Стасюлевич влага семейните богатства на жена си в изданието, посветено изцяло на либералната кауза), обяснява трайната идеологическа линия, следвана при трите царства – на Александър II, Александър III и Николай II. Други сериозни либерални издания от този период са списание „Русская мысль” и вестниците „Голос” и „Русские Ведомости”.

Ако трябва с една дума да се опише положението на либерала в Русия в края на XIX в., то най-добре е да се каже с думите на Овидий от неговите “Тъги”, написани по време на заточението му в Томи: “Тук аз съм варваринът, понеже никой не ме разбира!”

“Варварин, или неразбран в собствената си страна, е и руският либерал през XIX век. “Варварин” е и за народа, за който идеите му са абстрактни, и за самодържавието, за което те са заплаха, и за обществото, което е свикнало да бъде аполитично. Либералите в Русия са заклеймени просто като “безумни мечтатели” и “врагове на Русия и на реда”.

Мужикът не разбира либералите, защото той има различна представа за свободата. Ако за либералите тя е свързана с гражданските и политическите свободи, които я гарантират, то за него свободата е свързана само със земята.

Мужикът не може да разбере либералите, защото понятието “частна собственост” – една от основните ценности на либералната идеология – при руските селяни не съществува до края на XIX в.

Мужикът не може да разбере либералите и защото между него и образованото общество няма никакъв контакт, което поражда и комплекса за вина в руската интелигенция, за която мужикът също е “варварин”.

Обществото не разбира либералите, защото в руската империя отношенията му с властта са свързани с клетва (“долг присяги”), а не с договор (contrat social). Няма договор, има вяра – това е кредото на руското общество и до ден днешен. Дали тази вяра ще се превърне в идеология в съветско време (макар че преклонението към Сталин е чисто религиозно), или в култ към държавата – в постсъветско време, е въпрос на рамка – вярата остава основният изразител на отношението на обществото към властта.

Обществото не разбира либералите и защото основното им средство за въздействие върху него – печатът, е под административен, а не под съдебен контрол. Това кара либералите по принуда, подобно на Хамлет, да изразяват иносказателно мислите си, което на свой ред поражда мнителност в обществото, обсебено както от външната цензура, така и от по-силната автоцензура.

(Тази мнителност, породена от държавата през XIX в., през 30-те години на XX век – пак след натиска на държавата– се превръща в свръхмнителност, описана от писателя и зек[3] Варлаам Шаламов: “…през 37-а се роди горчивата шега: човек се оглежда сутрин в огледалото, докато се бръсне, и казва: “Един от двама ни е предател.”[4])

Въпреки че либералите мислят исторично, либерализмът в Русия през XIX в. не се реализира, той е част от историята, но, за съжаление, не е част от тези, които я правят. За разлика от Русия либерализмът в Англия през XIX в. е част от активния политически живот и от историята, правена от Гладстон по време на мандатите му.

За да сравним Гладстоновия либерализъм и този на руските либерали от втората половина на XIX в., ще разгледаме отношението им към следните ключови понятия: религиозният фактор и националната идея – месианското чувство; представата за либерализъм и за свобода – идеализмът;, „laissez faire, laissez passer”, българският национален въпрос (Руско-турската война 1877–1878, Съединението 1885).

Религиозният фактор и националната идея – месианското чувство

Отношението към религията и църквата е основната разлика между Гладстон и руските либерали. Ако за Гладстон „определящ фактор в политическата му философия е религията”[5], което го приближава до консерватизма, то за руските либерали модерните представи (нерелигиозните) за бъдещата политическа система в Русия са водещи.

За разлика от Гладстон, руските либерали са против влиянието на църквата върху държавните дела. Константин Арсениев отрича категорично клерикализма и застава зад идеята за църковно самоуправление, но то да остане встрани от обществения живот на Русия[6].

Връзката между религия и нация, която прави Гладстон, го свързва повече с разбиранията на руските консерватори и на руската власт. Религиозната идентичност е избрана от руската империя не само за да освещава геополитическите ѝ траектории, но и за да усвои и интегрира безболезнено имперския етнос. Всеки руснак е православен, всеки православен – става руснак за империята. Да бъдеш православен е право на избор, но веднъж сторил ли си го, не можеш да се откажеш – отказът е равнозначен на отричане от държавата. Империята е толерантна – останалите религиозни общности запазват своята автономност, но нямат право да участват във властта. И обратното, приелият православието получава достъп до всички нива на служебната йерархия.

Успоредно с православието империята използва за приобщаване в единна имперска нация и руската култура, която постепенно започва да превръща държавата от източна в европейска. Да бъдеш руснак означава да твориш на руски език – Николай Гогол, въпреки украинските си корени, е писал на руски и днес го превеждат на украински, напразно опитвайки се да го представят като неруснак. (Това напомня на провинциалните амбиции на съвременните македонци, породени от комплекса на младата държава, да превърнат Паисий в “истински македонец” и небългарин, забравяйки, че е написал историята си на български език и за българите – където и да са те.) Исак Левитан сътворява най-руските пейзажи, въпреки еврейския си произход… примерите са много.

Ако православието обаче достига до всички кътчета на социалното съзнание в Русия, руската култура е достъпна само за посветени чак до втората половина на XIX в., когато вече се създава руската интелигенция. Руското православие – носител на традиционното, и руската европейска култура – представител на модерното, започват продължаващата и до днес борба за изразител на ценностите на руската идентичност.

Руските либерали са носителите на модерното в империята и избират културата като приобщаващ към нацията фактор, което обаче ги превръща в малцинство. За либералите националното е поставено над религиозното. По време на Руско-турската война (1877–1878) руските консерватори разглеждат българите на първо място като християни, на второ като славяни, а на трето – като българи. При руските либерали е градацията е обратната – на първо място е националната принадлежност.

Месианското чувство, характерно за Гладстон, е другата основна разлика между него и руските либерали, които отричат „свято призвание” на Русия, или „Святая Русь”. Александър Пипин нарича идеята „Москва – Третият Рим” „фикция”, подчинена на „историческия фатализъм”[7].

Представата за либерализъм и за свобода – идеализмът

В определението, което Гладстон дава за своя либерализъм, и това, което руските либерали от „Вестник Европы” възприемат, откриваме първата прилика между тях. Нито Гладстон, нито руските либерали търсят сложни дефиниции на либерализма. Гладстон е категоричен: „Аз никога не съм бил… нито умерен… нито прогресивен либерал… а винаги само либерал без каквито и да са епитети”[8]. Лев Слонимски определя руския либерализъм като „направление освобождаващо”[9], което според него се проваля в Западна Европа и има бъдеще в Русия.

Представата на Гладстон за свободата – не като абстрактна, а като практическа, също го свързва с руските либерали, за които няма руска рецепта за свободата. Свободата по руски не се различава от свободата по английски (“liberty according to English ideas”) – това са гражданските и

политическите свободи, които са универсални и са основните искания и на руските либерали. Лев Слонимски признава: „трудно е да се предполага, че могат да бъдат изобретени някакви специално руски сурогати на свободното публично слово… на личността и на обществената свобода”[10].

Общите представи за свобода на Гладстон и на руските либерали произтичат от друга прилика между тях – идеализмът. Вярно е, че причината за този идеализъм при Гладстон е неговата религиозност – виждането му за християнски морал в политиката. Това обаче не го отдалечава от идеализма на руските либерали, обвинявани, че са „безумни мечтатели”, а го приобщава към донкихотовския либерализъм, характерен и за него, и за тях.

„Laissez faire, laissez passer”

Социалната политика на Гладстон, „отдалечаването му” от принципа „laissez faire, laissez passer” поради „вярата му в държава с патерналистична насоченост”[11] са другата прилика между него и руските либерали от втората половина на XIX в. Програмата на либералния „Вестник Европы” отрича категорично основния принцип на икономически либерализъм „laissez faire, laissez passer” и предлага социална политика в областта на фабричното законодателство[12].

Но ако при Гладстон причината за това „отдалечаване” от свободния пазар е в отношението му към ролята на църквата в обществото, то при руските либерали причината е в демократичните им възгледи, произтичащи от чувството на вина на руската интелигенция пред народа – като част от руското поведение на просветените руснаци през XIX в.

Руските либерали защитават в своята програма общината, която разглеждат като „главна гаранция срещу обезземяването на масите”[13]. Либералите се съобразяват с „колективната работа на народния ум и народното сърце”[14] и в това отношение си приличат с руските консерватори, които отричат индивидуализма. Разликата е в това, че либералите са за постепенното й изживяване, а не за изкуственото й запазване.

От гледна точка на интересите, които защитава – тези на селската община, руският либерализъм може да бъде определен като селски, т.е. идеологията му е не буржоазна, а демократическа. Не случайно руските либерали използват за себе си термина „поборници за народни права”.

От гледна точка на социалната си принадлежност обаче руските либерали са част от образования слой на буржоазията, от която се разграничават.

Българският национален въпрос

(Руско-турската война 1877–1878, Съединението, 1885)

Отношението към българския национален въпрос сродява Гладстон с руските либерали от втората половина на XIX в. И по време на Руско-турската война (1877–1878), и по време на Съединението (1885) и едните, и другите застават зад българската кауза.

Вярно е, че от политическа гледна точка програмата на Гладстон в прочутия памфлет „Българските ужаси и Източният въпрос” е повече от умерена – предвижда само автономия за българите, без да засяга целостта на Османската империя[15], емоционалният език, отзвукът сред английската и европейската общественост, както и призивите за разбирателство с Русия по Източния въпрос, превръщат Гладстон в най-яркия пропагандатор на българската кауза в Англия. Реториката на руските либерали по време на войната е не толкова емоционална, колкото прагматична.

Другият обединяващ Гладстон и руските либерали фактор, свързан с войната, е ценностната система, която защитават. Според либералите основните ценности, които представлява Русия в

тази война са европейските, което я прави по-европейска и оттук – по-руска. Оттук и парадоксът за тях, че самодържавна Русия защитава европейските ценности, а Европа, застанала зад Османската империя – азиатските: „Свободна Русия ще докаже на цяла Европа – пише либералният вестник „Голос”, – че тя по-добре разбира и уважава ненарушимите права на човека върху неговия живот, отколкото западноевропейските приятели на турския деспотизъм”[16].

Гладстон се доближава до руските либерали в това отношение, смятайки, че Англия трябва да подкрепя Османската империя в азиатските ѝ провинции, но не и в европейските[17].

Руските либерали, разбира се, не отричат стратегическите интереси на Русия на Проливите, но за тях по-важен е не т.нар. славянски въпрос, а продължаването на реформите след войната. Очакванията на руските либерали са вътрешнополитически и са свързани с по-нататъшната модернизация и либерализация на Русия, започната с Великите реформи на Александър II.

Отричането на славянския въпрос е характерно за руския либерализъм от втората половина на XIX в. Най-яркият автор по този въпрос е Александър Пипин: „Казват, че славянският въпрос ще реши собствените ни въпроси, че именно чрез него ще постигнем и възраждането на нашето общество. Наивна заблуда! Никакъв „славянски съюз” няма да ни даде онова, което трябва да се постигне със собствени усилия вътре в страната, чрез усвояването на свободната наука (не „европейската”, а общочовешката, каквато в Европа има повече, отколкото у нас) и чрез възпитаване на чувство за гражданско и обществено достойнство”[18].

Краят на 70-те години на XIX в. е върхът на славянската идея и за руската външна политика, и за руската консервативна обществен мисъл, след което постепенно приоритетите се изместват към Средния и Далечния изток. Източният въпрос, който за Николай Данилевски трябва да бъде “центърът на бъдещата съдба на славянството”, вместо да обедини славяните с Русия, ги разделя от нея. Новосъздадените славянски държави на Балканите се радват на политически свободи, забранени за руското общество. Идеята за Проливите продължава да живее в проектите на Александър Нелидов при Александър III, а по време на Първата световна война – в дипломатическите усилия на Сергей Сазонов, който успява да се споразумее с Англия и Франция за съдбата им след евентуална победа. След разочарованието от Берлинския конгрес обаче обществото в Русия престава да се интересува от славянската идея. Последният ù ревностен радетел остава Иван Аксаков, който я пропагандира до средата на 80-те години, без да има сериозни последователи.

По време на Съединението на Княжество България и Източна Румелия (1885) Гладстон и руските либерали отново са съмишленици. Руските либерали въпреки режима на Александър III, който по силата на своя консерватизъм и реакция с контрареформите е отрицание на управлението на Александър II, си позволяват да критикуват императора.

Руският либерален печат не скрива симпатиите си към Гладстон заради позицията му за Съединението в полза на българите. Основна грешка на руската политика в България според “Русская Мысль” е грубата административна намеса като към непокорна губерния: “Ние умеехме само да се сърдим на българите, да ги упрекваме в неблагодарност, едва ли не в измяна. Грубите маниери на нашите администратори в България предизвикваха справедливо недоволство, дразнеха българите, които намираха (и намират) подкрепа на най-добрите си стремежи не от страна на руската дипломация, както би трябвало да бъде, а от страна на Гладстон…

…Сега вече е късно да пращаме в България руските войски, както предлага “Гражданин”: България вече е стъпила на краката си и никога няма да стане руска провинция”[19].

Защо имперски либерализъм?

Симпатиите на руските либерали към Гладстон не са случайни – повече са приликите, отколкото разликите във вижданията им за либералната идеология. И Гладстон, и руските либерали от втората половина на XIX в. създават модел на имперски либерализъм. Парадоксално на пръв поглед в този модел е наличието на антиимпериализъм и при двете страни.

Антиимпериализмът на Гладстон, обявяващ се против имперските завоевания на Англия, е сходен с антиимпериализма на руските либерали (най-добрите примери са желанието за загуба на Кримската война от страна на славянофили и западници – първите представители на романтичния

руски либерализъм, защото загубата може да бъде единственият катализатор на реформи, както и става; и яростната критика на руската имперска политика в новоосвободените български земи и по време на Руско-турската война (1877–1878), и по време на Съединението (1885).

Империята обаче се крепи не толкова на външното разширяване, което винаги има предел, а на толерантността, която позволява да се запазят тези завоевания. Гладстон е толерантен към Ирландия, руските либерали се борят против лозунга на консерваторите „Русия за руснаците”.

Не случайно, когато Александър III се отказва от тази толерантност, следвана от всички негови предшественици, и държавата с мълчаливото му съгласие не пречи на еврейските погроми, а покровителства насилствената русификация, руската империя разлютва раната на националния въпрос, който се оказва един от най-важните фактори за разпадането ѝ през 1917-а.

[1] Пантев, Андрей, Революции и реформи в Западна Европа и Северна Америка XVII–XVIII век. София, 1993, с. 28.

[2] Арсеньев, К. К. Общественная хроника. – Вестник Европы, 1883, № 1, 426–428; Слонимский, Л. З. Либералы и либерализм в Западной Европе. – Вестник Европы, 1884, № 11, 459–460.

[3] Зек (рус.) – от „заключенный”, затворник; жаргонен израз, употребяван за лагерниците в Гулаг. – Б. а.

[4] Шаламов, В. Спомени от Колима. – Факел, 1993, № 1, с. 61.

[5] Пантев Андрей, Румен Генов. Политика на праведна страст. Уилям Гладстон и България. София, 2009, с. 41.

[6] Арсеньев, К. К. За четверть века (1871–1894). Петроград, 1915, с. 75.

[7] Пыпин, А. Н. Давность славянской идеи в русском обществе. – Вестник Европы, 1878, № 5, с. 298, 288, 293.

[8] Пантев Андрей, Румен Генов. Цит. съч., с. 33.

[9] Слонимский, Л. З. Либералы и либерализм в Западной Европе. Несколько слов по поводу наших недоразумений. – Вестник Европы, 1883, № 1, с. 421, 426.

[10] Слонимский, Л. З. Основные вопросы политики. Санкт Петербург, 1889, с. 260.

[11] Андрей Пантев, Румен Генов. Цит. съч., с. 37.

[12] Арсеньев, К. К. Хроника. Новый обличитель… – Вестник Европы, 18861 № 5, с. 358.

[13] Арсеньев, К. К. За четверть века…, с. 92.

[14] Арсеньев, К. К. Лесная правда и высшая справедливость. – Глеб Успенский: „Власть земли”. – Вестник Европы, 1883, № 10, с. 674, 681.

[15] Генов Румен, Гладстон. София, 1996, с. 236.

[16] „Голос”, № 83, 24 марта (5 апреля) 1878, с. 1.

[17] Генов Румен, Гладстон…, с. 238.

[18] Пыпин, А. Н. Еще несколько слов по южно-славянскому вопросу. – Вестник Европы, 1877, № 3, с. 370.

[19] Русская Мысль, 1885, № 10, с. 48, 51–53.